

Крупка Олександр (Рівне)

ЗЕМСЬКА СУДОВА НОМЕНКЛАТУРА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТЬ

Наукове опрацювання тем, пов'язаних із історією судуосторою литовсько-руської доби, реконструкція абстрактної моделі судово-адміністративної системи, що юридично та інституційно оформилася у межах Київського, Брацлавського та Волинського воєводств після Люблінської унії 1569 р., відрізняється не лише певною множиною нез'ясованих «білих плям» чи актуалізацією історико-правової проблематики взагалі, а багатопланністю, багатоаспектністю дослідження, поліваріантністю у позитивному вирішенні ключових питань. Перед дослідником відкриваються широкі можливості для наукових студій українського права та системи правосуддя, структур судових інституцій та особливостей судочинства у їх історичному розвитку, у процесі модифікації їх історичних форм.

Серед комплексу проблем, що знаходяться на межі класичної історії та історії права і ще чекають на ґрунтовний аналіз й осяжне аналітичне осмислення, виділяються ті, які безпосередньо стосуються функціонування на теренах Правобережної України органів виборного шляхетського самоврядування, зокрема, земських судів. Структура земських судових урядників, їх класифікація та функціональні характеристики становлять одну з стрижневих тем у цій площині. Джерельна база в цілому дозволяє повноцінно висвітлити цю тему, однак, як зазначив авторитетний джерелознавець Ярослав Ісаєвич, «завжди обов'язково підкреслити правильне співвідношення важливості окремих тем, проте докладно висвітлити лише ті з них, для яких ми маємо відповідні джерела»¹. Виходячи із цього концептуального положення і не відмовляючись від свого задуму дати не тільки професійний, а й соціальний портрет представників земської судової номенклатури, автор статті фокусує увагу на окремій групі джерел, що характеризують вище зазначену категорію осіб поза їх вузькопрофесійним становим контекстом і відбивають рівень їх соціалізації, тобто є показником їх статусу, місця у суспільній ієрархії та якості соціальних зв'язків із

різними (однорідними і неоднорідними) соціально-професійними середовищами.

Як відомо, земський суд структурно складався із судді, підсудка та писаря. Після судової реформи 1564–65 рр. процедуру обрання цих урядників та найголовніші їх посадові права та обов'язки було законодавчо закріплено Литовським Статутом 1566 р. Однак, окрім актового документарію земського суду, який фіксує суддю, підсудка та писаря під час виконання ними службових слідчо-пошукових, нотаріальних чи власне судових процедур, виділимо документи, в яких номенклатура земського суду виявляє себе у нетрадиційних формах. Так, можна говорити, що земські судові урядники у різних типах джерел виступають у ролі: 1) свідків при укладанні документів загальнодержавного чи приватноправового змісту; 2) обвинувачувачів; 3) обвинувачених; 4) головуючих у судових інстанціях не земського походження; 5) виконавця розпоряджень центральної влади; 6) посередника чи довіреної особи; 7) простих клієнтів суду, які обстоюють свої партикулярні інтереси.

Перша група документів, що фіксують «земців» у якості свідків, є досить осяжною і найбільшою у кількісному відношенні. Наведено декілька прикладів. Суддя Володимирського земського суду Андрій Зеленський присутній 3 квітня 1593 р. при складанні інвентаря Мелецького монастиря². Він разом із іншими свідками цієї події на прохання управителів монастиря «печати свої преложил и руками своими подписатисе». У 1587 р. Чаплич-Шпановский, суддя земський луцький, приклав печатку і поставив свій підпис під закладною старости Луцького князя Олександра Пронського, даної на містечко Жуків із селами князю Янушу Заславському³. Прізвище Юрія Овлочимського, писаря володимирського земського суду, бачимо під текстом декрету Люблінського трибуналу від 13 квітня 1611 р., що засуджував Мартинга Межинського до смертної кари за збройний напад, пограбування і вбивство⁴. Окрім підпису Овлочимського на тексті була поставлена земська печатка Володимирського повіту і підписи «рукъ иль милости пановъ депутатовъ».

В українському суспільстві протягом XVI століття набула поширення практика складати або виголошувати документи, дотичні до сфери сімейно-родинних матеріально-грошових стосунків, у присутності свідків. У цьому випадку запрошувалися поважні імениті друзі чи знайомі членів родини, або відомі і шановні у повіті особи. Серед останніх нерідко виступали посадовці земського суду, які у середовищі шляхти, як правило, користувалися беззаперечним авторитетом та загальною повагою. Було престижним, коли на церемонію укладання подібного роду документів приїздив представник земського суду (а

разом із тим і інших інститутів шляхетського самоврядування). Окрім аури поважності та соціальної значимості, ця процедура набувала і дещо іншого забарвлення: присутність судового урядника при документальному оформленні паперів, що зачіпали маєткові інтереси шляхти, надавала легитимності додаткової та юридичної вмотивованості всій акції. Скажімо, Михайло Коритенський, писар Луцького земського суду 22 травня 1567 р. був одним із свідків при віновому записі Семена Хребтовича-Богуринського, що був виданий його дружині Раїні⁵. Варто зазначити, що згаданий Михайло Коритенський через декілька років брав участь у ще одній приватноправовій сімейній справі родини Хребтовичів, а саме у процесі розторгнення шлюбу. Разом із високими посадовими сановниками Волинського воєводства (а серед інших відмітимо Остафія Сокольського, підсудка земського луцького) він виступив свідком і разом з тим посередником між Семеном Хребтовичем (до речі, писарем луцького гродського суду) та владикою Андрієм Русиним, який представляв у суді інтереси своєї доньки у справі про розлучення. 14 квітня 1572 р. Коритенський з колегами у залі луцького громадського суду підтвердив правдивість зізнання владики про попередню угоду між сторонами, які зобов'язалися мирним шляхом розторгнути шлюб («з молжонства добровольне одно другого випустили мели»)⁶. Хребтович, однак, з невідомих причин відмовився виконувати дану угоду і реєструвати розлучення в офіційних судових органах. Більше того, він зі своїми озброєними слугами ініціював напад на опонентів, та ще й у приміщенні гродського суду Луцька. При цьому постраждала не тільки пані Раїна, яка була «бита і шарпана» разом зі своїм батьком, а й зазнали образ і тілесних ушкоджень і Сокольський, і Коритенський, як свідки цієї пікантної справи і як найближче оточення родини Богуринських.

Велика група актів судових закладів різних типів виявляє земських упорядників як обвинувачувачів, як тих, хто ініціює початок судової справи. Такі випадки були не поодинокі: будучи власниками значного земельного фонду, людьми статечними і відомими у повіті, вони, природно входили в численні контакти із середовищем, які базувалися на грошових, земельних, маєткових та інших приватних інтересах. Нерідко подібні контакти набирали конфліктних спотворених форм і завершувалися у залі суду. У 1619 р. луцький земський писар Войтех Станішевський звернувся до Луцького гродського суду з проханням надати йому возного. Саме донесення возних (а їх на місце події виїхало двоє) і стало підставою для нової судової справи, з якою ми відтак маємо можливість ознайомитися⁷. Як пояснили піддані села Новосілки, що належало писарю Станішевському, орендарі пани

Ганецькі створили нестерпні умови життя, нещадно експлуатуючи місцевих селян. Орендарі безпідставно на свій розсуд збільшили дні панщини та обсяги різних повинностей (сторожова, продуктова) і відробітків; стягали непомірне мито з селянських возів, заборонили колективне користування лісовими угіддями, ставками та річками, вимагаючи за це величезні хабарі. Пані Ганецьку селяни «ускаржали о разные грабежи и бое», які вона нанесла їхнім садибам. Унаслідок жорсткого визиску та пригнічення, постійних спустошень, пограбувань і тотальних обмежень частина селян залишила Новосілки. Возні розпитували свідків, оглянули пограбовані селянські домівки та інші збитки та пошкодження, пороблені з відома орендарів Ганецьких, і нарешті, зробили у суді детальний звіт про результати своєї поїздки. Треба відмітити, що сам Станішевський не з'явився у своєму маєтку; возних супроводжував і допомагав їм орієнтуватися у незнайомому місці слуга писаря «шляхетний» Томаш Осташевський.

12 січня 1590 р. земський луцький суддя Федір Чаплич-Шпановський звернувся до місцевого земського суду із скаргою на попа Михайла Семашка, звинувативши його у незаконному захопленні урочища Заольшанського, крадіжці сіна, порубці бортних дерев та у побитті селян навколишніх сіл⁸. У той же день до земських актових книг був унесений позов до Семашка з вимогою негайно з'явитися до суду і задовольнити всі вимоги позивача. Подібний позов до суду, датований 8 січня 1590 р., був адресований троцькому каштеляну Михайлу Радивілу та черкаському старості Олександру Вишневецькому згідно звинувачення їх луцьким земським писарем Михайлом Коритенським у неуплату 100 червоних золотих боргу⁹.

І навпаки, траплялися випадки, коли урядники земського суду виступали у судовому процесі у ролі «сторони позваної», тобто звинувачувалися у тих чи інших неправомірних діях. Судові посадовці у такому разі фігурують у судових інстанціях, залежно від різновиду інкримінованого їм злочину. 29 червня 1624 р. возний Волинського воєводства Михайло Залевський на прохання одного шляхтича-землевласника побував у селищі Охматові, де виявив безліч руйнувань сільськогосподарського майна та техніки і розграбовані, спустошені селянські оселі¹⁰. Тамнешні мешканці розповіли, що зазначені матеріальні збитки були заподіяні сільській громаді з відома підсудка. Ім'я підсудка та місце його служби в акті не зазначено, однак встановити його особу можна логічним шляхом. Із документу випливає, що Охматів знаходився у Луцькому повіті, донесення возного відповідно фіксується у місцевому гродському суді у Луцьку. Як відомо, судових чиновників на відповідальні посади обирали лише тоді, коли вони мали так звану «осілість», тобто земельну власність за місцем

проживання. Отож, якщо припустити, що згаданий підсудок працював у Луцькому земському суді, то у 1624 р., у році написання акту, на цій посаді перебував Криштоф Шимкович-Шкленський (за Н. М. Яковенко, роки його служби у Луцькому земському суді 1620–31)¹¹. Але повернемося до суті справи. Підсудок звинувачувався у тому, що «тяжкими роботами и незвычайными податками и вытяганьем повинностей незносных, и забитьемь невинным», примусив 10 селянських родин до втечі, а все залишене ними майно «побраль и на свой пожитонь обернул». Возний, освідчивши стан речей, підкріплений свідченнями «шляхти людей добрых», просить суд занести його «сознание» до гродських книг.

В іншому випадку чільний посадовець земського суду був причетний не тільки до порушення права власності — крадіжки і розбою, а й до безпосередньої фізичної розправи над суперниками. Так, 24 червня 1582 р. єпископ Володимирський Феодосій «до книг тродскіхъ вызнать» скаргу на суддю земського володимирського Богдана Костюшка-Хоболтовського¹². Від імені священника своєї парафії Прокопа Василевського єпископ звинуватив Хоболтовського у тому, що з його намови («умыслие наславши») його син Уласний разом з помічниками вивіз із ґрунту церковного покошене сіно, чим заподіяв значні матеріальні збитки родині позивача. Цей конфлікт мав несподіване продовження. Василевський, не бажаючи скаржитись до суду про крадіжку, вирішив погодити із суддею цю справу мирно: прийшовши до нього додому, він настійливо просить, аби подібні «крывды и шкоды» більше не повторювалися і вимагає повернути вкрадене, аби компенсувати втрати у грошовому еквіваленті. На цю пропозицію, «абы ему за то досить учинено было», Хоболтовський зреагував досить своєрідно (зважаючи на його статус земського урядника): він просто напав на священника, збив його з ніг, завдав йому тілесних ушкоджень і ще наказав своєму синові «его лежачего киемь бити». Возний сам факт побиття із ретельним перерахуванням нанесених каліцтв підтверджує у своєму звіті. Цікаво, що під час з'ясування стосунків між суддею та попом Прокопом, з останнього було зірвано пояс із гаманцем, у якому було 15 золотих. Втрата цієї суми грошей, як і решта інших особистих речей, дала підставу Василевському інкримінувати судді не лише крадіжку майна і побиття, а й привласнення чужих заощаджень, тобто розбій.

1539 р. на святотроїцькі «роки», що традиційно припадали на червень-липень, Володимирський земський суд розглядав скаргу панів Мешковських на підсудка Григорія Киселя, який звинувачувався у неоплаті 100 польських злотих за жито, куплене у їхніх селян¹³. 7 червня того ж року возний Ісакій Долманський відвіз позов до суду

обвинуваченому Киселю. Треба відмітити, що дана конфліктна ситуація незабаром вирішилась у досить мирний спосіб. Через 2 дні, 9 липня у Володимирському земському суді була підписана угода між Криштофом Мешлковським та Григорієм Кисилем. Між іншим, скривджена сторона відкликала свій позов і відмовилася від своїх попередніх обвинувачень¹⁴. Таким чином, у цьому випадку чесне ім'я підсудка було врятоване, його суспільне реноме та авторитет залишилися непохитними.

Серед службових іпостасей земських судових урядників можна виділити і досить незвичні, навіть унікальні. Як правило, ці нетрадиційні вияви і форми не піддаються систематизації і узагальненню, вони мають одиночний, випадковий або спорадичний характер. Доцільно трактувати таку практику як судову аномалію, відхилення від загальноприйнятих норм, що було пов'язано із життєвими потребами, реальним плином судового процесу. До таких аномалій, наприклад, відноситься ситуація, коли у судовій інстанції, виключаючи, звичайно, земську, голосує саме представник земського «уряду». Так було 13 квітня 1687 р., коли засідання Луцького гродського суду очолив Савин Яковицький, підсудок Кременецького земського суду¹⁵. Із вступної частини документу (а це був закладний запис) випливає, що Яковицький став «перед урядомъ и книгами» за особистого прохання Олександра Пронського, старости Луцького, заступаючи його на цій посаді, кажучи мовою оригіналу, у даному випадку закладної, «на местцу его милости пана старосты Луцкокого засажонным, субъделегованымъ». Варто відмітити, що разом із Яковицьким у суді присутні й намісник старости, і суддя гродський, і писар, тобто практично уся номенклатура судових гродських чиновників у Луцьку. Як вже було зазначено, підсудок земський кременецький був «засажонний» для «принятя запису нижеписаного». Цікаво, що закладна ця дана саме від Пронського князю Янушу Заславському намістечко Жуків та прилеглі села. Виникає питання: для чого старості треба було змінювати структуру гродських урядників, запрошувати із сусіднього повіту судового чиновника не найвищого рангу, пропонуючи до запису у актові книги, на перший погляд лише звичайну накладну? Одна з можливих відповідей полягає в тому, що староста тим самим намагався унебезпечити себе від можливих порушень умов закладної; у його уявленні присутність підсудка, як судового урядника не місцевого походження, є гарантом надійного і неухильного виконання усіх зобов'язань, прийнятих сторонами.

Земські урядники входили і до службового списку каптурових судів. Скажімо, 1587 р. серед каптурових суддів Волині були представлені й окремі представники земського «уряду»: Іван Хренницький,

підсудок земський Луцький та Макар Ледуховський, писар земський Кременецький¹⁶.

Як особи знані і особливо шановані в повіті, «земці» нерідко виконували особливі доручення центральної влади. Так, у 1590 р. луцький підсудок Іван Хренницький був призначений відповідальним за збір «побору поголовного» у Волинському воєводстві. Про це дізнаємося із заяви самого підсудка від 18 червня того ж року, в якій він повідомляє про протест проти зазначеного побору з боку місцевої шляхти, яка відмовилась приносити у цій ситуації, присягу¹⁷.

Виконання функції посередника чи довіреної особи, частіше у приватній справі, — ще одна функціональна характеристика осіб, які уособлювали місцеву судову владу. З духівниці каштеляна Брацлавського Василя Загородського від 11 липня 1577 р. дізнаємося, що група шляхтичів, як складалася з трьох приятелів Загородського з його особистого прохання направилась до його дружини у Клевань, щоб умовити її повернутися до чоловіка і дітей, бути вірною шлюбній присязі та обов'язкам перед членами сім'ї («дабы присезе досить чинила, а ко мні, малжонку своєму, и до детей своих, вь домь ехала и зо мною статечне, подле повинности свои, в малжонстве мешкала»)¹⁸. Серед трьох зазначених осіб, приятелів каштеляна, які мали виконати цю приватну і досить делікатну місію, згадується і земський луцький суддя Гаврило Бокій-Печихвостський. Цікаво, що в документі говориться про те, що «впоминане» приятелів не було почуто, як проігноровано Олександра Загородського і урядовий лист Луцького земського суду з аналогічним змістом, що був переданий через возного та «шляхту людей добрих». Михайло Коритенський, писар земський повіту Луцького 20 червня 1576 р. перед судовими урядниками земського суду у Луцьку представив текст заповіту єпископа Берестейського Андрія Русина¹⁹. Будучи призначеним опікуном неповнолітньої доньки Русина і виконуючи останню волю покійного, Коритенський «просиль сам от себе», щоб заповіт єпископа був «вычитань и в книги земские уписан бил». Прикметно, що місце писаря не пустувало. З документу випливає, що на свою посаду Коритенський тимчасово запропонував землянина Федора Рудецького, «засадывши при нас месцо свое писарское...», який виконував усі відповідальні нотаріальні та судові процедури.

Окрему групу актів складають документи, у яких земські судові урядовці фігурують у якості однієї із сторін, що користуються юридичними послугами суду. Здебільшого це були справи, що зачіпали інтереси судді, підсудка чи писаря як землевласників чи у сфері майнових, передусім фінансових стосунків із своїм середовищем. 1590 р. між повіреним полоцького воєводи Михайла Монвида-Доро-

стайського та суддею Луцького земського суду Федором Чапличем-Шпановським мала місце суперечка щодо розмежування маєтків минова і Огавчичі. 11 січня того ж року у Луцькому земському суді між сторонами була укладена угода про призначення строку для третейського розгляду цієї справи²⁰. Цей епізод вартий уваги з декількох причин: по-перше, як бачимо, дана справа безпосередньо торкається сфери майнових інтересів Федора Чаплича і розглядається у тій судовій інстанції, де він працює. На деякий час суддя втрачає свої повноваження, визначені Литовським Статутом і перетворюється на пересічного клієнту суду. За цих обставин головування у Луцькому земському суді перебирає підсудок, яким був тоді Іван Хренницький; саме Хренницький розглядає угоду, прийняту сторонами, і, підтверджуючи її легітимність та незворотність дії, передає документ до запису у земські актові книги. По-друге, символічним є той факт, що угода про скликання третейського суду, яка мала б позитивно вирішити межовий конфлікт між двома шляхтичами-землевласниками, оприлюднюється і вноситься на розгляд саме земського «уряду». Цей судовий орган розглядається сторонами як компетентний у подібного роду справах, рішення і постанови якого є обов'язковими до виконання і носять законний, вмотивований характер. Цей випадок може слугувати й наочним прикладом зрослої свідомості української шляхти, яка намагається вирішувати міжособистісні чи міжгрупові непорозуміння та конфліктні ситуації легальними засобами, спираючись при цьому на силу закону.

7 липня 1593 р. до володимирських актових книг було внесено запис підсудка Григорія Киселя, виданий ним своїй дружині федорі, що забезпечував їй віно у розмірі 3 тисяч польських злотих та третини родинного маєтку Низкичи²¹. Узагалі акти приватноправного змісту, що узгоджували і контролювали перерозподіл грошових та маєткових ресурсів, складають чи не половину (за авторськими підрахунками від 30 до 55 % залежно від часу створення та регіональної приналежності) актового документарію виборних шляхетських судів Правобережної України. Часто головними дійовими особами, провідними суб'єктами правовідносин виступали саме представники земських судових органів.

Проаналізовані випадки не вичерпують усієї сукупності ситуацій, в яких були в тій чи в іншій мірі задіяні представники земських судів Волині, Київщини, Брацлавщини. Автор згадав лише основні їх функціональні іпостасі. Однак і цей матеріал дозволяє зробити деякі принципові узагальнення. По-перше, земські урядники яскраво виділяються у шляхетському середовищі своїми професійними та індивідуальними якостями. У своїй переважній більшості це були справді

особи «добрі, віри годні», варті представляти інтереси шляхетської корпорації у судових інстанціях та за їх межами; вони користувалися загальним авторитетом і шаною у повіті та у воєводстві вцілому, тому як гаранті справедливості і законності, нерідко були присутні при укладенні важливих, здебільшого пов'язаних із матеріальною стороною угод і документів чи виконували роль посередників у подібних приватних справах. Разом з тим, у випадках, коли стикалися грошові, земельні чи на загал майнові інтереси двох шляхетських родин, посадовці діяли неадекватно своєму соціальному статусу, але справедливо під кутом шляхетського кодексу честі, який дозволяв застосування навіть протиправних дій, якщо йшлося про захист (чи удаваний захист) честі і гідності, чи власних суто меркантильських інтересів. Як наслідок, складалася назовні парадоксальна ситуація, коли представники судової влади самі виступали як учасники судового процесу, будучи звинуваченими у скоєнні злочину чи звинувачуючи у цьому когось іншого.

¹ Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму. — К., 1972. — С. 10.

² Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). — Ч. 1, т. 1. — К., 1859. — С. 365–371.

³ Там же. — Ч. 6, т. 1. — С. 160–166.

⁴ Там же. — С. 362–268.

⁵ Там же. — Ч. 8, т. 3. — С. 138–140.

⁶ Там же. — С. 262–267.

⁷ Там же. — Ч. 6, т. 1. — С. 409–411.

⁸ Центральний Державний Історичний Архів України у м. Києві (далі — ЦДІА України). — Ф. 26, оп. 1, Спр. 68, Арк. 98.

⁹ ЦДІА України — Ф. 26, оп. 1, Спр. 68, Арк. 13 зв.

¹⁰ Архив ЮЗР. — Ч. 6, т. 1. — К., 1876. — С. 445–446.

¹¹ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 188.

¹² Архив ЮЗР. — Ч. 1, т. 6. — С. 74–75.

¹³ ЦДІА України. — Ф. 27, оп. 1., спр. 49, арк. 47 зв.

¹⁴ Там же. — Арк. 140 зв.

¹⁵ Архив ЮЗР. — Ч. 6, т. 1. — К., 1876. — С. 160–166.

¹⁶ Там же. — Ч. 1, т. 1. — С. 234–235.

¹⁷ ЦДІА України — Ф. 26, оп. 7, спр. 68, арк. 389 зв.

¹⁸ Архив ЮЗР. — Ч. 1, т. 1. — С. 67–94.

¹⁹ ЦДІА України — Ф. 26, оп. 1., спр. 64, С. 1.

²⁰ Там же. — Ф. 26, оп. 1., спр. 68. Арк. 68 зв.

²¹ ЦДІА України — Ф. 27, оп. 1., спр. 49, арк. 36 зв.